

KULTURARVSANALYS
UNDERLAG TILL MILJÖKONSEKVENSBESKRIVNING

Ny järnväg Göteborg–Borås Delen Almedal-Mölndal

Göteborg Stad och Mölndals stad, Västra Götalands län

Järnvägsplan, utformning av planförslag 2025-03-28

Ärendenummer TRV 2024/132436

Trafikverket

Postadress: Trafikverket, 411 04 Göteborg

E-post: trafikverket@trafikverket.se

Telefon: 0771-921 921, Texttelefon: 010-123 50 00

Konfidentialitetsnivå: 1 Ej känslig

Dokumenttitel: Kulturarvsanalys, Underlag till Miljökonsekvensbeskrivning, Ny järnväg Göteborg-Borås, delen Almedal-Möndal, Järnvägsplan, utformning av planförslag

Författare: Emma Eriksson, Ramboll AB, Anna Sundberg, Tyréns AB, Ingela Blomén, Ramboll AB

Dokumentdatum: 2025-03-28

Ärendenummer: TRV 2024/132436

Uppdragsnummer: 178 786

Version: 1.0

Projektledare: Karin Malmquist, Trafikverket

Produktansvarig: Kristina Wallman, Trafikverket

Foto på framsida: Trafikverket

Kartor, figurer och illustrationer: Ramboll/Tyréns AB om inget annat anges.

Historiska kartor är hämtade från Lantmäteriet om inget annat anges.

Underlag bakgrundskartor: Geodatasamverkan © Lantmäteriet

Läsanvisning

Syftet med kulturarvsanalysen är att skapa ett underlag för miljöanpassning inom processen för miljökonsekvensbeskrivningen och projektering för järnvägsplan Almedal-Mölndal. Kulturmiljövärden ska tillvaratas, negativ påverkan begränsas och skador ska så långt som möjligt förebyggas. Anpassning till kulturmiljövärden sker huvudsakligen vid lokaliseringen. Även gestaltningen av den tillkommande anläggningen är av stor betydelse för kulturmiljön. Kulturarvsanalysen ska genomföras tidigt i den utredande fasen av arbetet med järnvägsplanen, för att kunna vara ett viktigt underlag i det fortsatta arbetet. Här presenteras en övergripande läsanvisning för varje kapitel.

Kapitel 1 Inledning, beskriver syftet med Kulturarvsanalysen, avgränsningar, metod, underlag, skydd och förvaltning av kulturmiljövärden.

Kapitel 2 Förutsättningar i korridoren, beskriver övergripande förutsättningar skydd och förvaltning av kulturmiljövärden, , skydd och förvaltning av kulturmiljövärden, riksintressen för kulturmiljö, fornlämningar och övriga kulturmiljövärden i och i närheten av järnvägskorridoren och områdets geologiska historia.

Kapitel 3 Historik, beskriver områdets historia från stenåldern och framåt genom historisk markanvändning, ortnamns-, och kartanalys, de olika områdenas utveckling i och omkring järnvägskorridoren med hjälp av historiska kartor.

Kapitel 4 Kommunikationer, beskriver de vattenvägar, landsvägar och järnvägen som varit viktiga för Mölndals utveckling.

Kapitel 5 Bebyggelse, beskriver bebyggelsen framväxt och utveckling samt olika typer av bebyggelsemiljöer.

Kapitel 6 Karaktärsområden, beskrivs de olika karaktärsområden som identifierats Inom och i järnvägskorridorens närområde. Dessa är : Industri- och verksamhetsmiljöer, bostadsbebyggelse, årummet, dalsidor och höjder, kommunikationer, biologiskt kulturarv samt sentida verksamhetsbyggnader. Med karaktärsområde avses ett avgränsbart och definierbart uttryck som bygger på naturförhållanden, markanvändning, kommunikationsmönster, bebyggelsens struktur och karaktärsdrag och annat historiskt och kulturellt innehåll i landskapet.

Kapitel 7 Förslag till åtgärder, beskriver förslag till åtgärder som kan skydda kulturmiljön från negativ påverkan.

Kapitel 8 Källor, innehåller en lista med de källor som använts för framtagandet av dokumentet.

Innehåll

1 Inledning.....	1	2.9 Jordarter	14	6.3 Karaktärsområde årum.....	36
1.1 Syfte.....	2	3 Historik.....	15	6.3.1 Känslighet	36
1.2 Avgränsning	2	3.1 Förhistoria.....	15	6.4 Karaktärsområde kommunikationer	37
1.3 Metod	2	3.2 Historisk markanvändning - jordbruk och vat-	15	6.4.1 Känslighet	37
1.3.1 Bärande uttryck.....	2	tenanknuten verksamhet.....	15	6.5 Karaktärsområde dalsidor och höjder.....	38
1.3.2 Förändring	2	3.3 Ortnamnen inom järnvägskorridoren	19	6.5.1 Känslighet	38
1.4 Underlag i kulturarvsanalysen.....	2	3.4 Historiska kartor	19	6.6 Karaktärsområde biologiskt kulturarv.....	39
1.5 Skydd och förvaltning av kulturmiljövärden.....	3	3.4.1 Kallebäck	19	6.6.1 Känslighet	39
1.5.1 Lagstiftning och miljömål.....	3	3.4.2 Lackarebäck och Enerbacken.....	20	6.7 Karaktärsområde moderna verksamhetsbyggnader	40
2 Förutsättningar i korridoren.....	4	3.4.3 Mölndal.....	21	6.7.1 Känslighet.....	40
2.1 Områden av riksintresse i närheten av järnvägskorri-	4	3.4.4 Åby	22	7 Förslag till åtgärder	43
doren.....	4	3.4.5 Forsåker och Sandbäck	23	7.1 Arkeologi - fortsatt arbete.....	43
2.2 Fornlämningar inom järnvägskorridoren	6	3.4.6 Råvekärr	24	7.2 Byggnader – fortsatt arbete.....	45
2.3 Kyrkliga kulturmiljöer i närheten av järnvägskorri-	7	3.4.7 Kärra.....	24	7.3 Landskapet – fortsatt arbete.....	45
doren.....	7	3.5 Sammanfattning historiska kartor	24	8 Källor	46
2.4 Byggnadsminnen i närheten av järnvägskorridoren	8	4 Kommunikationer.....	25	8.1 Skriftliga källor	46
.....	8	5 Bebyggelse.....	28	8.2 Digitala källor.....	46
2.5 Kommunala bevarandeintressen	9	5.1 Bostadsbebyggelsens framväxt.....	28	8.3 Kartor.....	46
2.5.1 Wezäta-Melins	9	5.2 Bebyggelse i yttrområdena	29		
2.5.2 Kroksläatts Fabriker	9	5.3 Bebyggelsestrukturens framväxt	29		
2.5.3 Safjället	9	5.4 Byggnadsinventering	30		
2.5.4 Svejserdalen, Lackarebäcks gård, Ekekullen	10	5.5 Industrimiljöer	31		
2.5.5 Västra Enerbacken	10	6 Karaktärsområden	33		
2.5.6 Hagåkersgatan, Häradsgatan m.fl	10	6.1 Karaktärsområde industri- och verksamhetsmiljöer	34		
2.5.7 Forsåker-Bruksområdet.....	11		34		
2.5.8 Mölndals stadshus, Folkets hus och tidig centrumbebyg-	12	6.1.1 Känslighet	34		
gelse	12	6.2 Karaktärsområde bostadsbebyggelse	35		
2.5.9 Åby bostadsområde	12	6.2.1 Känslighet	35		
2.6 Övriga inventeringar och värdebedömningar.....	12				
2.7 Landhöjning.....	13				
2.8 Topografi	13				

Sammanfattning

I kulturarvsanalysen har fem karaktärsområden identifierats; industri- och verksamhetsmiljöer, årum, bebyggelse, kommunikationer, dalsidor och höjder, biologiskt kulturarv samt sentida verksamhetsbyggnader.

Järnvägskorridoren sträcker sig till största delen genom ett stadslandskap som består av infrastruktur i form av vägar, järnväg, parkeringsytor och sentida verksamhetsbyggnader. Här finns också en mindre andel bostadsbebyggelse. Längst i söder finns också en rest av ett äldre odlingslandskap med öppna marker samt enstaka friliggande villor. Friluftsområdet Lackarebäck ligger vid mitten av järnvägskorridoren.

Järnvägskorridoren följer tätt ett årum i form av Mölndalsån i norr och Kålleredsbäcken i söder. Årummet ligger såväl inom som strax utanför Järnvägskorridoren. Dalgången omges av berg och höjder som omsluter och definierar den.

Värdebärande karaktärsdrag i de olika ingående strukturerna är:

- Kommunikationer: Mölndalsån, transportleden Kungsbackaleden-Göteborgsvägen-Mölndalsvägen som har gått i snarlik sträckning så långt bak som de historiska kartorna sträcker sig samt Väst kustbanan.
- Industri och verksamhetsmiljöer: Det finns några områden med industri och verksamhetsmiljöer utpekade i bevarandeprogrammen för Mölndal och Göteborgs stad som ingår i eller tangerar järnvägs-korridoren. Det är Forsåker, Wezäta-Melins, Mölndals stadshus, Folkets hus och Kroksläotts fabriker. Kroksläotts fabriker är dessutom skyddade som byggnadsminne enligt Kulturmiljölagen. Kvarnbyn en bit öster om järnvägskorridoren är riksintresse för kulturmiljövården och består av en välbevarad industrimiljö med bostäder med en lång historisk tradition.

- Årummet: Årummet är viktigt som helhetsmiljö. Årummet var helt avgörande för bebyggelseetableringar, jordbruket och så småningom industrin. Årummets fortsatta synlighet i staden är avgörande för stadens identitet. Vattendraget är i det närmaste kvar i sin ursprungliga sträckning vilket är viktigt för den historiska läsbarheten.
- Bostadsbebyggelsen: Bostadsbebyggelsen i Mölndal har delvis vuxit fram utan någon planerad struktur och allt eftersom behoven har uppstått. Detta gäller särskilt under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Så småningom ökade dock den övergripande planeringsgraden. Merparten av bostadsbebyggelsen har tillkommit sedan 1950-talet. Det finns några bostadsområden som är utpekade i bevarandeprogrammet för Mölndals kommun för sina sina goda kvaliteter och tidstypiska karaktär som ligger nära järnvägskorridoren. Det är Enerbacken, Hagåkersgatan, Härads-gatan m.fl, tidig centrumbebyggelse samt Åby.
- Dalsidor och höjder: De omgivande bergen har givit bestämda ramar för utbredning av bebyggelse och jordbruk och är närvarande i stadsbilden. Safjället är ett exempel på detta och här finns dessutom en rik fornlämningsmiljö. Safjället är utpekad i kommunens bevarandeprogram.
- Biologiskt kulturarv: Den öppna marken i Sandbäck är en sista rest av odlingslandskap i järnvägskorridoren. Lackarebäck är en kulturmiljö med lång historia vars gröna miljö är resultatet av människans urval och påverkan. Parken vid villa Korndal tillkom vid slutet av 1800-talet.
- Sentida verksamhetsbyggnader.

Fyra registrerade forn- och kulturlämningar finns inom det aktuella utredningsområdet. Det är fyndplatserna L1968:2148 och L1968:2205, Milstolpen L1968:1623 samt stenvälsbron Kärra bro, L1968:1747. En arkeologisk utredning steg 1 har utförts under 2022 efter beslut av länsstyrelsen. Totalt sex potentiella fornlämningslägen avgränsades i och i närheten av järnvägskorridoren. Merparten utgörs av sannolika boplatssområden som behöver utredas vidare i en arkeologisk utredning steg 2.

Projektets mål är att den nya järnvägen ska så långt som möjligt ta hänsyn till kulturmiljöer och kulturvården som berörs, så att förlust av dessa undviks och förutsättningarna att bevara, uppleva och utveckla dem finns kvar.

Figur 1: Fotografi över Papyrus fabriksområde vid sekelskiftet 1900. Fässbergs kyrka på berget i bakgrunden. © Digitalt museum

1 Inledning

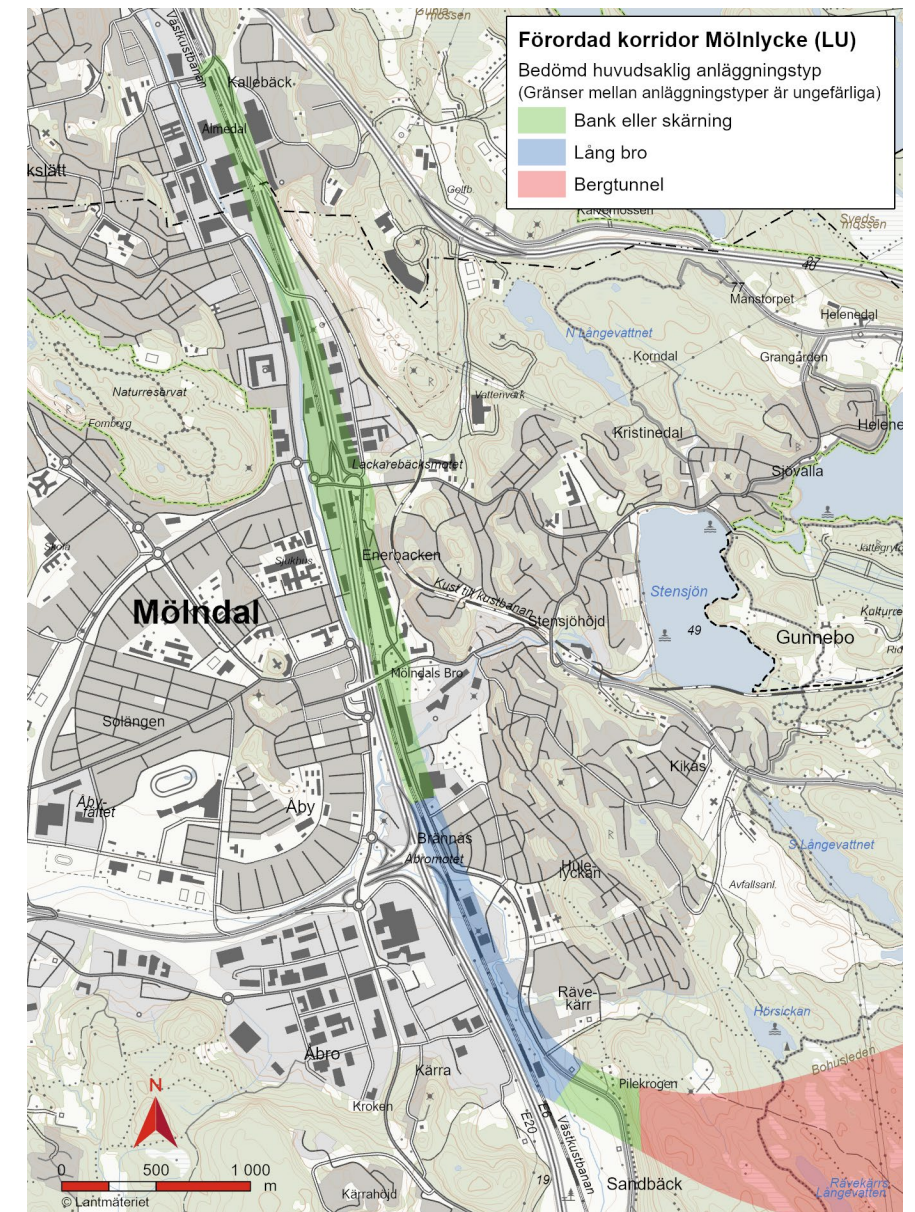
Ny järnväg Göteborg–Borås omfattar cirka sex mil ny dubbelspårig järnväg för regionaltåg och fjärrtåg. En lokaliseringsutredning har genomförts, vilken förordar ett lokaliseringsalternativ för fortsatt planläggning, se Figur 1. Byggstart för Ny järnväg Göteborg–Borås är planerad till 2029-2031.

Ny järnväg Göteborg–Borås har delats upp i ett antal järnvägsplaner, där denna handling omfattar järnvägsplanen Almedal–Mölnadal, se Figur 2.

Kulturmiljöanalysen ingår som underlag i järnvägsplanen för sträckan Almedal–Mölnadal. I järnvägsplanens planbeskrivning och andra tillhörande textdokument (PM) beskrivs samlade effekter på funktion, teknik, ekonomi, markförhållanden och miljö med mera.

Figur 2: Förordad korridor från lokaliseringsutredningen Göteborg-Borås.

Figur 3: Korridor för järnvägsplan Almedal-Mölnadal. Järnvägsplanens södra gräns är där bank/skärning (grönt) övergår i tunnel (rött) i Sandbäck.

1.1 Syfte

Syftet med en kulturarvsanalys är att på en övergripande nivå skapa underlag för miljöanpassning inom processen för miljökonsekvensbeskrivningen och inför projektering. Kulturmiljöns värden ska tillvaratas, negativ påverkan minimeras och skador ska så långt som möjligt förebyggas.

Kulturarvsanalysen ska säkra en hållbar hantering av kulturmiljön enligt gällande lagrum vid planläggning och byggande av ny järnväg Almedal-Mölnådal. Arbetet ska förse planläggningsprocessen med underlag i olika planeringsskeden.

De viktigaste bedömningsgrunderna för kulturmiljöns värden och dess känslig- och tålighet för förändringar är:

- Formella skydd och restriktioner (fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkor och riksintresseområden)
- Planeringsförutsättningar i form av riksintressen samt regionala och kommunala värden
- Den europeiska landskapskonventionen
- Värdebärande karaktärsdrag

Anpassning till kulturmiljöns värden sker huvudsakligen vid lokaliseringen. Men även gestaltningen av den tillkommande anläggningen är av stor betydelse för kulturmiljön. För att anpassning till kulturmiljön ska kunna ske behöver projektet underlag om vilka kulturmiljövärden som finns och hur områdets karaktär kan värnas. Kulturarvsanalysen är ett viktigt underlag i arbetet med projektets miljökonsekvensbeskrivning.

”Kulturmiljö avser hela den av människor påverkade miljön, som präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om vitt skilda typer av miljöer. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn. Kulturmiljön är en del av kulturarvet.” (Definition av begreppet kulturmiljö, hämtat från Rikantikvarieämbetets ”Plattform för kulturhistorisk värdering och urval”).

Genom att förhålla sig till kulturmiljön ur ett landskapsperspektiv kan historiska samband, strukturer och helhetsmiljöer inkluderas i karaktiseringen av landskapet, även om dessa tidigare inte identifierats.

Till sådana värden hör exempelvis historiska vägsystem, vattenvägar och biologiskt kulturarv. Det är väsentligt att förstå varför det ser ut som det gör så att man kan förhålla sig till dessa förutsättningar i utredningsarbetet.

1.2 Avgränsning

Kulturarvsanalysen ska översiktligt karakterisera området och lyfta fram väsentliga kulturhistoriska särdrag som speglar tidsdjupet från förhistorisk tid till nutid. I analysen redovisas kulturmiljöer som är av särskild betydelse för att områdets kulturhistoriska karaktär ska värnas långsiktigt.

Inom ramen för den tidigare utförda lokaliseringsutredningen framtoogs en kulturarvsanalys som givit god kunskap om kulturmiljöerna i området. Föreliggande kulturarvsanalys har till syfte att komplettera och sammanfatta det befintliga kunskapsläget inom och invid järnvägs-korridoren.

Bedömningen av projektets påverkan, effekter och konsekvenser sker inom ramen för miljökonsekvensbeskrivningen (MKB).

Vad gäller detaljeringsgrad ska PM Kulturarvsanalys avgränsas till en nivå som ger möjlighet att anpassa järnvägens placering och utformning inom korridoren utifrån kulturmiljöns förutsättningar.

1.3 Metod

En karakterisering av landskapets kulturhistoriska särdrag förutsätter att analysen görs över ett bredare landskapsutsnitt än järnvägskorridoren och dess influensområde. Syftet med en övergripande karakterisering av landskapet är att sätta in de miljöer, funktioner och samband som berörs inom korridoren i ett större sammanhang. Landskapet längs med sträckan har delats in i karaktärsområden baserade på öppenhet/slutenhet, markanvändning, bebyggelsemönster och vägnät, samt hur den historiska utvecklingen avspeglas i landskapet.

1.3.1 Bärande uttryck

Kunskapen om samhällets utveckling och de historiska processerna är en förutsättning för att kunna avläsa varför landskapet ser ut som det gör idag. Genom att belysa vad som är kännetecknade för en miljö ges underlag för bedömning av områdets känslighet för förändring. Värdebärande karaktärsdrag, samband och strukturer som är väsentliga för att avläsa och uppleva miljöns historia och utveckling lyfts fram. Kulturmiljön kan tåla mer eller mindre förändring beroende på hur karaktären och skalan på föreslagen förändring kan samverka med platsens kvaliteter och känslighet.

1.3.2 Förändring

Ett robust landskap kan tåla storskaliga förändringar, vilket innebär att de landskapskvaliteter som förknippas med landskapet förblir tydliga och upplevelsebara även efter en exploatering. I ett landskap som bedöms som sårbart riskerar däremot viktiga landskapskvaliteter att gå förlorade vid större förändringar eller införande av nya strukturer. Inga landskap tål alla typer av förändring, men de kan oftast tåla någon typ av förändring.

1.4 Underlag i kulturarvsanalysen

Kulturarvsanalysen baseras på litteratur- och kartstudier, tidigare framtaget material, studier av historiska kartor och fältbesök. Material har hämtats ur tidigare kulturarvsanalysen "Samråds-handling för val av lokaliseringsalternativ för projekt Göteborg–Borås, etapp Almedal–Mölnlycke, Västra Götalands län. 2015-08-19" samt "Landskapskaraktärsanalys Göteborg-Borås, en del av nya stambanor. Järnvägsplan, Lokaliseringsutredning 2020-09-09". Under 2022 utfördes en arkeologisk utredning steg 1 samt en byggnadsinventering inom järnvägskorridoren. Resultatet har inarbetats i kulturarvsanalysen.

Historiska kartor har inhämtats från lantmäteriet och rektifierats mot modernt kartmaterial.

Se kapitel 8 "Källor" för mer information om underlag.

1.5 Skydd och förvaltning av kulturmiljövärden

Kulturmiljön bidrar till en stimulerande livsmiljö och till en förståelse för platsens historia vilket bidrar till att skapa identitet. Den är även en betydelsefull resurs för rekreation, friluftsliv, turism och besöksnäring. Vid planeringen av ny infrastruktur har Trafikverket och kommuner ett ansvar att ta tillvara, bevara och utveckla kulturmiljön för kommande generationer.

I samhällsplaneringen är det viktigt att värna om kulturmiljövärden genom att identifiera historiska samband och upprätthålla en kontinuitet i miljön. Genom insikt om karaktärsdrag och känslighet ges förutsättningar för en medveten planering. Vidare bör intilliggande exploateringar inte verka störande. Vid förändring bör dessa utföras på ett sätt som tar till vara - och gärna förstärker - miljöns värden och platsens historia. Sverige har ratificerat den europeiska landskapskonventionen som trädde i kraft 1 maj 2011.

Genom att ratificera landskapskonventionen har vi förbundit oss att skydda, förvalta och planera vårt landskap i enlighet med konventionens intentioner. Det innebär bland annat att främja och utveckla en helhetssyn på landskapets värden. Landskapskonventionen betonar landskapet som en viktig del av människors livskvalitet.

Landskapet omfattar vårt vardagslandskap med såväl stadsområden som landsbygd. Här ingår särskilt värdefulla landskap men även landskap som är negativt påverkade och erbjuder mindre historisk läsbarhet. För att tillvarata landskapets kvaliteter som en resurs, i enlighet med intentionerna i den europeiska landskapskonventionen, krävs en medveten och hållbar förvaltning av alla typer av landskap.

1.5.1 Lagstiftning och miljömål

1.5.1.1 Lagen om byggande av järnväg (1995:1649)

Lagen om byggande av järnväg (1995:1649) omfattar järnväg, tunnelbana och spårväg. Lagen reglerar bland annat samråd och tillåtlighetsprövning. Vid planläggning, byggande och underhåll av järnväg ska hänsyn tas till både enskilda och allmänna intressen såsom kulturmiljö. När en järnväg byggs ska den ges ett sådant läge och utformas så att ändamålet med järnvägen uppnås med minsta intrång och olägenhet utan oskälig kostnad. Hänsyn ska tas till stads- och landskapsbilden och till natur- och kulturmiljövärden. Väglagen (1971:948) har en liknande skrivning om hanteringen av kulturmiljövärden.

1.5.1.2 Kulturmiljölagen (1988:950)

Kulturmiljölagen (1988:950) är den centrala lagen för kulturmiljövärden. Kulturmiljölagens (KML:s) syfte är att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. KML reglerar hanteringen av bland annat ortnamn och fornlämningar och i portalparagrafen fastställs att ansvaret för kulturmiljön delas av alla.

1.5.1.3 Miljöbalken (1988:808)

Miljöbalken (1988:808) utgör den övergripande miljölagstiftningen. Lagen syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. Miljöbalken reglerar bland annat hanteringen av riksintressen.

1.5.1.4 Plan och bygglagen (2010:900)

Plan- och bygglagen (2010:900) reglerar användningen av mark- och vattenområden samt markanvändningens utveckling. Planläggning enligt denna lag ska ske med hänsyn till natur- och kulturvärden, andra miljöaspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden.

1.5.1.5 Agenda 2030

Agenda 2030 är en handlingsplan med mål för omställning till ett hållbart samhälle för människorna, planeten och välbefindandet. Agenda 2030:s mål och delmål är integrerade och odelbara och omfattar samtliga tre dimensioner av hållbar utveckling: den ekonomiska, den sociala och den miljömässiga. Detta projekt berörs särskilt av delmål 11.4 "skydda världens natur- och kulturarv".

1.5.1.6 Europeiska Landskapskonventionen

Tillämpningen av europeiska landskapskonventionen inom ramen för planlägningsprocessen kan innebära ett större fokus på en helhetssyn på landskapets värden. Det kan också främja delaktighet i beslut och processer som rör landskapet lokalt och regionalt.

1.5.1.7 Nationella mål

Sveriges 16 miljö kvalitetsmål beskriver det tillstånd i den svenska miljön som miljöarbetet ska leda till. Strävan är att vi till nästa generation ska ha löst de stora miljöproblemen. I nio av de 16 miljömålen ingår kulturmiljö som en aspekt att ta hänsyn till för att nå målen.

De nationella målen för kulturmiljöarbetet ska styra de statliga insatserna på kulturmiljöområdet och vägleda politiken i kommuner och landsting, samt främja:

- Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas.
- Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön.
- Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser.
- En helhetssyn på förvaltning av landskapet som innebär att kulturmiljön tas tillvara i samhällsutvecklingen.